

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационния труд на
Красимира Андриянова Криворова
„Невъзможните светове във философията на XX век“
за придобиване на образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 2.3 Философия (Философия на Новото време)
от доц. д-р Доротея Ангелова

Дисертационният труд на Красимира Криворова е посветен на една трудна и перспективна проблематика - за невъзможните светове във философски, и в частност логически, аспект.

Невъзможните светове са мощен инструмент в някои от семантиките на съвременните некласически логически системи, без които много от тях не биха се справили с разрешаването на конкретни чисто логически и логико-семантични проблеми. Понятието „невъзможен свят“ се е наложило по аналогия с добре известното и рефлектирано във философията и логиката понятие „възможен свят“, но самото то има различни специфики и е спорно доколко това наименование е подходящо за изразяване на онези смисли, към които то се отнася, както и доколко важна е логическата роля, която изпълнява. Това налага дебатиране относно въпросите какво именно представлява невъзможният свят, доколко коректно е да се именува така, какви са приложенията му, което респективно води до изкушението да се търсят по-философско ориентирани отговори, насочени най-вече към природата на тези светове и наличието или липсата на връзка с понятието „възможен свят“.

Тези и други въпроси са предмет на изследване в дисертацията на Кр. Криворова, но тя също насочва изследователския си интерес и към един по-широк контекст – някои от интерпретациите на модалните категории необходимост, възможност, случайност и невъзможност и взаимоотношенията между тях.

Дисертацията се състои от 257 страници, които включват увод, три части, заключение и библиография. Последната се състои от 148 заглавия, 119 от които на чужд език.

Първата част е посветена на осмислянето на модалните категории при Аристотел, Лайбниц, Кант и Хегел.

Представени са идеите на Аристотел за категорията възможност „по понятие“, разбрана в два основни смисъла – кинетична и метафизическа. Тук изчерпателно са разгледани техните основни характеристики и отношението им към категориите действителност и невъзможност. Невъзможността представлява неможене, лишено или заблуда (с.21) Последният смисъл, според докторантката, наподобява съвременната епистемична логика и логиката на вярванията (пак там). Анализирани са и възможността „по омонимия“ и респективно логическата невъзможност. Изводите, до които е достигнато относно понятието за невъзможност при Аристотел, са следните: невъзможността се мисли като противоположност и отрицание на възможността (с.32); невъзможността се оказва следствие от несъвместимостта на определени възможности (с.31); противоречие, което е необходимо неистинно (с.32).

Прави впечатление задълбочеността и сериозното разглеждане на възгледите на Аристотел. Докторантката демонстрира високо ниво на философско осмисляне на модалните категории и акуратност по отношение на анализа им. Това впечатление се запазва и при представяне идеите на Лайбниц, Кант и Хегел относно визираните категории в същата част.

Историко-философската реконструкция на модалните категории при Лайбниц обхваща най-вече следните категории: „възможност“, „съвъзможност“ (и нейните интерпретации), „необходимост“ (разбрана от една страна като строга, логическа или математическа, а от друга – като хипотетична, физическа или морална (вж. с.38)). Особен акцент е поставен върху теорията за възможните светове. В последната светът е представен като съчетание от възможности, които могат да съществуват заедно без да възникват противоречия. А безкрайният брой на тези съчетания определя безкрайния брой възможни светове (вж. с.36).

Докторантката не се ограничава единствено с излагане идеите на Лайбниц във визирания ракурс, но извършва сравнителен анализ с идеите на Аристотел относно действителността и възможността, както и с други категории (вж. с.47, 33). Относно понятието за невъзможност, то е представено от една страна като „това, което няма същност“ (абсолютна невъзможност), а от друга – като „това, което не съществува“ (неосъществима възможност) (вж. с.53-54). Разгледани са и основанията на Лайбниц да не говори за невъзможни светове, при които невъзможността се разбира единствено като противоречие (вж. с.59).

Докторантката показва много добро познаване философията на Лайбниц. Но това, което не може да се подмине е, че твърде обстоятелствено и детайлно са разгледани онези възгледи на Лайбниц (свързани със свободната воля на Бог, моралната необходимост, контингентността и др.), които макар и да имат отношение към темата на дисертацията, то прекомерното им детайлно разглеждане и съпътстващите ги историко-философски отклонения ги прави по-далечни и не толкова пряко отнесени към невъзможните светове. По-концентрираното и синтезирано излагане на тези идеи би допринесло за това текстът да е по-фокусиран върху основната тема на дисертационния труд. Въпреки че на места са налице препратки към съвременните семантики на възможните светове, то текстът ще спечели много повече, ако тези паралели присъстват по-осезателно в този параграф. Не може да се подмине фактът, че стилът е ясен, без излишни ефектни терминологични усложнения, разбираем и същевременно демонстриращ ерудираност.

В параграфа за Кант се дискутират модалните категории възможност, невъзможност, съществуване, несъществуване, необходимост и случайност. Разисква се постулатът на възможността, според който „онова, което се съгласува с формалните условия на опита (според нагледа и понятията) е възможно” и се достига до извода, че невъзможно е това, което не се съгласува с формалните условия на опита, а именно - с времето, пространството и категориите (вж. с.67). Анализирани са разликата, която Кант прави между логическия и физическия смисъл на невъзможността: първият, по-широк в обхвата си, се разпростира единствено до валидността на закона за непротиворечието, а вторият се съобразява и с ограниченията на физическия свят (с.68). Вследствие подробното изложение идеите на Кант по отношение на модалните понятия докторантката заключава, че във връзка със семантиката на възможните светове Кант би се съгласил, че възможните светове са максимални непротиворечиви множества от *понятия*, съответно невъзможните светове са немаксимални и противоречиви множества от *понятия* и, според нея, позицията на Кант с известни уговорки е близка до идеите на съвременните актуалистски течения относно природата на тези светове в логиката (вж. с.74).

Във връзка с този кръг от проблеми имам следния въпрос към Кр. Криворова: каква е позицията ѝ относно четирите дефиниции на Кант за *нищото* по отношение конкретно на съвременните интерпретации на невъзможните светове – намира ли някаква връзка и ако, според нея, е налице такава – то в какъв контекст и какви примери би дала?

Тази част на дисертационния труд завършва с възгледите за модалността у Хегел, който изхожда от действителността, за да изведе останалите категории (вж. с.100). Изведени са три определения за невъзможността. Формалната невъзможност е недействителната възможност, без битие или съществуване изобщо, без връзка с действителността - формално недействителното (с.101). Тук авторката прави препратка към невъзможните светове в съвременната логика, които тя приема като абстракции от невъзможности, т.е. формални светове (с.102). Реалната невъзможност – означава липса на условия за осъществяване (вж. с. 103 и автореферат, с.14), а абсолютната невъзможност - онова, което е немислимо и следователно неразумно (с.104).

Както изтъкнах и по-рано, докторантката демонстрира в тази първа част на дисертацията детайлно познаване на философските възгледи относно модалните категории на вече споменатите философи и компетентно изразява своето отношение към тях. Тъй като основният обект на изследване в дисертацията са невъзможните светове, то именно в тази част по-целенасоченото отношение към категорията невъзможност и по-обстойният ѝ анализ за сметка на пространното изложение на другите модални категории (които биха могли да бъдат представени в по-синтезиран и систематичен вид) би предало на това историко-философско изложение по-директно отношение към основната проблематика.

Във втората част се преминава към основните характеристики на модалната логика и семантиките на възможните светове. Разгледана е логическата традиция от К. Ъ. Люис до Крипке и са представени някои основни модални системи, мотивите за създаването им и особеностите в интерпретирането на модалните понятия. Разбирането на проблемите в тази традиция изисква наличието на много добра логическа култура, а представянето им – голяма интелектуална енергия, но докторантката с лекота се справя да изложи разбираемо тази сложна проблематика. Особено добро впечатление правят разсъжденията ѝ относно формулите на Баркан (вж. с. 122-123).

На места са налице някои езикови и терминологични неточности, освен това не бих се съгласила с твърдението, че логическата семантика при Тарски е в своето детство (с.128), забелязват се правописни грешки, които присъстват в целия текст, но като цяло в тази част Кр. Криворова демонстрира сериозни познания за модалната логика и логическата семантика, проблемите са промислени задълбочено, анализът е на високо ниво. Това, което би направило изследването по-целенасочено е, ако то е съсредоточено в по-голяма степен върху проблемите с импликацията (респ. логическото следване), тъй като именно по тази линия са най-сериозните мотиви за въвеждане на конструкта

„невъзможен свят“, и взаимоотношението ѝ с модалните категории в разглеждания период, а не толкова с исторически преглед на категориите възможност и необходимост, което на моменти изглежда самоцелно.

В трета част анализът е съсредоточен върху невъзможните светове. Дискутирани са различните смисли за невъзможност и техните отношения, анализирана е логическата, физическата, контекстуалната и метафизическата невъзможност, представени са различни теории за природата на световите и някои логики на невъзможните светове.

Йерархизирани са различните смисли на невъзможност и са изведени степени на невъзможност на световите, които според докторантката зависят от това, доколко вероятни са съответните невъзможности (с.172-173). Принципно едно такова степенуване на невъзможните светове не е лишено от смисъл, но трябва да се има предвид, че то все пак зависи и от философско-логическите предпоставки, от които се изхожда.

Интересен акцент в тази част е анализът на отношението между метафизическа възможност и невъзможност и авторката показва добри способности за интерпретиране на тези (и други) модални категории. С голяма част от тези разсъждения бих се съгласила. Въпреки че по принцип имам по-различна позиция относно отношението между метафизика и логика, то ми допада патосът на докторантката да защити своята теза, че логиката е частен случай на метафизиката (вж. с. 158). Но все пак остават някои неясноти, които не е лесно да се осмислят еднозначно. Когато говори за отношенията между физическите, логическите и метафизичните модалности, тя заключава следното: „В рамките на този текст ще бъде защитавано твърдението, че метафизиката обхваща в максимална степен всички останали смисли на необходимост, възможност и невъзможност в себе си и ако нещо е метафизически възможно, то трябва да бъде и възможно във всички останали по-частни смисли, но от гледна точка на една конкретна логика, физика или контекст, то може да *изглежда* невъзможно“ (с.159). В такъв случай трябва ли да се обобщава, че метафизиката „обхваща“ всички останали „по-частни смисли“ (тук, както споменах, става дума за логически, физически и т.н. модалности), след като има случаи, когато това не е (не „изглежда“) така, както се твърди в този цитат? Или може би тази „максимална степен“ не е напълно максимална? Би трябвало да се има предвид на точно коя метафизически модална категория (необходимост, или възможност, или невъзможност и т.н.) се дава приоритет, а не да се постулира за всяка метафизическа модалност.

Има и други моменти, които биха повдигнали възражения, а и са налице и доста странни примери, но е факт, че по тази тема докторантката активно изразява своето

лично отношение към визираните проблеми и в повечето случаи то е резонно и аргументирано. Това, което липсва, е концептуалното разглеждане на отношението на логическата невъзможност към епистемическата възможност, а едни от най-съществените приложения на невъзможните светове са именно по тази линия. За съжаление в тази (трета) част на труда не е обърнато внимание на въпросния ракурс, а само мимоходом се споменава.

В параграфа за природата на световите са включените теориите, известни като актуализъм, абстракционизъм, посибилизъм, модален реализъм, разширен модален реализъм и др. Интересни по своя дух са размишленията относно разширения модален реализъм. В тази връзка, обаче, ми се струва недостатъчно добре обяснена критиката на Яго към подхода на Ягисава и затова следващият ми въпрос е: Какви по-конкретно са основанията на тази критика?

В този параграф Красимира Криворова твърди, че за нея от всички разгледани теории за природата на световите: „далеч по-подходяща, каквато е тезата на текста, изглежда позицията, че невъзможните светове, наред с възможните, представляват абстрактни обекти“ (с.246). Тъй като многократно съм изразявала позицията си, че невъзможните светове могат да се разглеждат като абстрактни възможности и допускането им има контрафактически характер, то в случая не бих възразила на тезата на докторантката.

Относно кръгът от проблеми, които се дискутират в тази основна част на дисертацията докторантката най-добре се е справила именно с изследване на проблемите, посветени на природата на световите, защото от една страна се е запознала с богата литература по въпроса, която е осмислила и представила подробно, а от друга – защото оставам с впечатлението, че този тип проблематика импонира на нейните философско-логически интереси. Същото не бих могла да кажа по отношение на другите параграфи от тази част, където се наблюдават на много места терминологични несъответствия, а в параграфите, посветени на логиките на невъзможните светове – неточностите присъстват в още по-голяма степен.

Няма подробно да се спирам на последните, но ще отбележа някои от по-общ характер.

Има заявка, че в текста навсякъде ще се използва синонимно „последователен“ и „непротиворечив“ (вж. с. 55 под черта), но всъщност тези понятия имат съвсем различна конотация. Впоследствие (напр. с.227-233, с.27 от автореферата и другаде), когато се говори за невъзможни светове и вместо понятието „противоречив“ (респ.

„непротиворечив“) свят се използва „непоследователен“ (респ. „последователен“) свят може да се достигне до напълно различни (и озадачаващи) заключения, а в някои случаи тези изрази звучат дори абсурдно.

На друго място, изтъквайки важната роля на параконсистентната логика, докторантката твърди, че „параконсистентните логики ... предлагат варианти за избягване на принципа на експлозивността и съответно позволяват *разграничението между истина и неистина*“ (с.27 от автореферата) – твърдение, което не разбирам напълно. В какъв смисъл? Нима класическата логика не разграничава истината от неистината?

В този ракурс в дисертацията не се среща достатъчно подробно обяснение на „аномалиите“, известни като „принцип на експлозията“ и „принцип на имплозията“ в синтактичен и в семантичен план, т.е. на какво основание присъстват в класическата (и други) логики. А, както и по-рано отбелязах, това е най-основната линия, по която се привличат невъзможните светове в логическата семантика. Има места, където бегло се дискутират тези въпроси (напр. на с. 109-110), но предвид важността на визираните принципи относно основния обект на изследване в дисертацията и факта, че много по-странични въпроси са разисквани в детайли, то вниманието, което им е отделено е крайно недостатъчно. Липсва и по-подробно разяснение каква е основната идея за конкретното им преодоляване чрез семантиките на невъзможните светове. Не е налице достатъчна яснота относно преодоляването на тези „аномалии“ в представените логически системи (напр. в системите, известни като *supervaluationism* и *subvaluationism*). Какво имам предвид: не трябва да се забравя, че тези принципи кореспондират на определени формули за логическо следване, респ. импликация (защото в системите, в които те са в сила обикновено е валидна теорема за дедукцията), но това отношение за логическо следване, обвързано с въпросните светове, не е изяснено в представените логики. В тази връзка бих искала докторантката да обясни същността на тези принципи, на какво се дължи присъствието им в класическата логика и (само) основната идея относно начина, по който те се преодоляват семантически чрез конструкта „невъзможен свят“.

На много места в текста на дисертацията, а и в автореферата, се налага идеята, че невъзможните светове намират приложения най-вече в алетичната модална логика (вж. напр. с.28 на автореферат), което твърдение е в голяма степен пресилено да се поддържа. Най-основната причина, както на много места подчертах, за въвеждане на тези светове са „парадоксите“ на следването (и импликацията) и най-основните системи, които ги

използват не са модални (или, ако сред тях има такива, то е по други причини), включително повечето от тези, които са изложени в дисертацията.

Не е обяснено достатъчно прецизно по какъв начин невъзможните светове спомагат за разрешаване на проблема с „логическото всезнание“ (вж. с.240). Какъв е механизмът, чрез който невъзможните светове разрешават „проблема с идеалните познавателни агенти“ (пак там) или поне каква е общата идея, която стои зад привличането на тези светове, за да се преодолее този проблем?

Забелязва се идейната близост и структурното сходство между изложените проблеми в тази трета част на дисертацията и тези, изложени в монографията от 2011г. „Възможните и невъзможните светове в съвременната логика“ (на Д. Ангелова), което отдавам (надявам се да съм права) на неопитността на Кр. Криворова, която като докторант и респективно обучаващ се, все още не е усвоила напълно стандартите при писането на научен текст. Въпреки това сходство и реферирането на същите автори (с някои допълнения), докторантката се е постарала в много от случаите да представи проблемите по свой начин и респективно да даде други примери. На други места обаче системата на позоваванията трябва значително да се усъвършенства. Именно тези забележки всъщност са основните ми и най-сериозни препоръки към бъдещите работи на Кр. Криворова, с които тя вече ще се изявява като учен (а не обучаващ се) – по-голяма находчивост и креативност относно идейно-структурното изложение на научния текст и прецизно и внимателно отношение към позоваванията и цитиранията.

Относно стила на дисертацията – налице е разностиловост в нея, най-вече - от една страна между първата част, посветена на идеите на Аристотел, Лайбниц, Кант и Хегел, която е достатъчно обемна (100 страници), за да зададе стила на дисертационния труд и от друга страна - втора и трета част, които излагат съвременни проблеми на логиката и логическата семантика (и се характеризират със значително строг стил на изразяване). По принцип стилового уеднаквяване в случая е трудна задача, но ако първа част беше представена тезисно, в по-концентриран вид, ако мисълта беше по-канализирана и някои не дотам свързани с тематиката историко-философски отклонения бяха избегнати, а налице имаше едно строго изложение на идеите и стегната интерпретация, насочена директно към целите на научния труд, то стилът на цялата дисертация би изглеждал по-унифициран.

Авторефератът отговаря на академичните изисквания, приносите са коректно формулирани. Докторантката има 5 публикации по темата на дисертацията.

Смятам, че основната задача, която си поставя докторантката, а именно - да разгледа невъзможните светове в по-широк философско-логически контекст е изпълнена. Независимо от направените забележки, предвид сериозното отношение на докторантката към проблематиката, която изследва, голямото количество литература, което е успяла да осмисли, дълбочината на анализа при разясняване на повечето проблеми, върху които се фокусира и аргументираните заключения, до които достига, възнамерявам да гласувам положително за присъждане на Красимира Криворова научната и образователна степен „доктор“.

гр. София
28.04.2017г.

/доц. д-р Доротея Ангелова/